

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Ouder dan je zou denken: de leeftijd van het Griekse alfabet

Waal, W.J.I.

Citation

Waal, W. J. I. (2019). Ouder dan je zou denken: de leeftijd van het
Griekse alfabet. *Lampas: Tijdschrift Voor Nederlandse Classici*,
52(4), 395-415. Retrieved from
<https://hdl.handle.net/1887/3200180>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright
Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3200180>

Note: To cite this publication please use the final published
version (if applicable).

52e jaargang nummer 4

december 2019

AMPAS

tijdschrift voor classici

Ouder dan je zou denken

De leeftijd van het Griekse alfabet

WILLEMJN WAAL

Summary: Though it is generally agreed upon that the Greeks borrowed (and modified) the alphabet from the Phoenicians, there is no consensus about the moment when this took place. Over the years, several dates have been proposed, ranging from the 14th to the 8th–7th century BCE. In classical studies the prevalent opinion is that the alphabet was introduced in or shortly before the 8th century BCE, when the first attestations of Greek alphabetic writing appear. There are, however, quite a number of indications (from existing and new evidence) that plead for a much earlier date. In this article, an analysis of the presently available archaeological, epigraphic and linguistic data will be presented to argue the case for an introduction in the 11th century BCE at the latest. The earliest documents, which were in all likelihood economic and administrative records, have not come down to us, because they were written on perishable materials.

Het is algemeen geaccepteerd dat de Grieken het alfabet hebben overgenomen van de Feniciërs. Over de vraag wanneer dit heeft plaatsgevonden bestaat echter minder consensus. Binnen Semitische studies wordt er doorgaans van uitgegaan dat dit in de loop van de 11^e eeuw heeft plaatsgevonden, terwijl onder classici meestal wordt aangenomen dat dit pas in de 8^e (of begin 9^e) eeuw is gebeurd, kort voordat de eerste inscripties verschijnen. Deze laatste zienswijze gaat terug op een invloedrijke publicatie van Carpenter uit 1933. Het door hem voorgestelde paradigma is echter hard aan revisie toe, mede door nieuwe vondsten en inzichten in de afgelopen decennia. In dit artikel zal aan de hand van archeologisch, epigrafisch en taalkundig bewijs worden beargumenteerd dat het Griekse alfabet al veel ouder is en dat dit schrift op zijn laatst in de 11^e eeuw in het Egeïsch gebied moet zijn geïntroduceerd.¹

1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op twee recente (Engelstalige) artikelen, Waal (2018) en Waal (in druk), waarin een uitgebreidere behandeling (en bibliografie) van de introductie van het alfabet naar Griekenland wordt gegeven.

1 De vroegste geschiedenis van het alfabet

Het Griekse alfabet is verwant aan het West-Semitische alfabet, dat een lange en complexe geschiedenis kent.² De oudste ons nu bekende inscripties komen uit Wadi el-Hol in Egypte en zijn te dateren tussen 1900 en 1800 v.Chr.³ Vóór hun ontdekking in 1999 kwamen de oudste alfabetische teksten uit de Sinäi en Palestina. De datering van deze inscripties is onzeker en voorstellen lopen uiteen van de 19^e tot de 15^e eeuw v.Chr. Deze oudste West-Semitische teksten begrijpen we (nog) niet volledig, maar het is duidelijk dat het gaat om voorlopers van de latere Semitische alfabetten, waaronder het Fenicische. Het vroegste West-Semitische schrift doet pictografisch aan en kon in elke richting worden geschreven: van links naar rechts, rechts naar links, en in *boustrophedon*, zowel horizontaal als verticaal. In de loop van de 11^e eeuw stabiliseerde de oriëntatie van de letters zich en werd de schrijfrichting gestandaardiseerd van rechts naar links.

Het West-Semitische alfabet was een consonantisch of medeklinkeralfabet, dat geen aparte tekens voor klinkers kende. Doorgaans wordt aangenomen dat de Grieken deze klinkertekens hebben geïntroduceerd toen zij het schrift overnamen.⁴

2 Het Griekse alfabet

De eerste Griekse inscripties dateren uit de 8^e eeuw v.Chr. Vanaf dat moment duiken alfabetische teksten regelmatig op in een groot geografisch gebied dat het Griekse vasteland, de Egeïsche eilanden, Italië en Sicilië omvat. De eerste inscripties vertonen duidelijke regionale verschillen; in totaal zijn er maar liefst 33 verschillende alfabetten te onderscheiden. Deze lokale of epichorische schriften worden meestal ingedeeld in blauwe (nader onder te verdelen in lichtblauw en donkerblauw), rode en groene alfabetten, een indeling die teruggaat op Kirchhof (1887), zie afb. 1.⁵ Hun belangrijkste kenmerken zijn als volgt samen te vatten:

- 2 Er zijn diverse benamingen in omloop voor de vroegste alfabetische inscripties, zoals Proto-Cananitisch en Proto-Sinaïtisch. Gemakshalve worden in dit artikel al deze vroege inscripties met de term 'West-Semitisch' aangeduid. Voor een discussie over de vroegste geschiedenis van het West-Semitische alfabet, zie Millard (2012).
- 3 Voor deze inscripties uit Wadi el-Hol, zie Darnell *et al.* (2005).
- 4 Sommige wetenschappers nemen aan dat de Griekse klinkerletters zijn ontleend aan het Semitische gebruik van de zogenaamde *matres lectionis*, medeklinkers die als klinker konden fungeren, zie bijvoorbeeld Lipiński (1994: 29-30), maar dit standpunt is niet algemeen geaccepteerd, zie Naveh (1982: 183); Ruijgh (1997: 573) en Powell (1991: 44-46). Voor een alternatief scenario, zie Waal (in druk).
- 5 Tegen het begin van de 4^e eeuw v.Chr. zijn vrijwel alle lokale schriften vervangen door het donkerblauwe Ionische alfabet, dat ook de nieuwe letter *omega* kende, zie Threatte (1996: 271).

Afb. 1 De verspreiding van de Griekse alfabetten (gebaseerd op Kirchhof 1887 en Voutrias 2007: 270-271). Met dank aan Nektarios Karadimas. Bron: Waal (2018: 86).

Groene alfabetten (Kreta, Thera, Melos, Anaphe):

Deze alfabetten worden ook wel de 'primitieve' alfabetten genoemd, omdat ze het meest op het Fenicische alfabet lijken. Bij de groene alfabetten ontbreken de extra letters Φ, Ψ, X en Ξ.

Rode alfabetten (westelijke regio's):

De rode of 'westerse' alfabetten missen de letter Ξ, maar maken gebruik van de extra letter X om de klank /ks/ weer te geven. Verder wordt de letter Ψ gebruikt voor /kh/ en Φ voor /ph/.

Blauwe alfabetten (oostelijke regio's):

In het lichtblauwe alfabet geeft de letter Φ de klank /ph/ weer en de letter X de klank /kh/. De letter Ξ voor /ks/ en de letter Ψ voor /ps/ ontbreken.

De donkerblauwe variant maakt daarentegen wel gebruik van Ξ voor /ks/ en Ψ voor /ps/. Net als de lichtblauwe versie kent ook het donkerblauwe alfabet Φ voor /ph/ en X voor /kh/.

Fig. 1. Hoofdgroepering van de Griekse epochorische alfabetten, naar Threatte (1996: 272, tabel 22.1).

Alfabetten	[ph]	[kh]	[ks]	[ps]	Locatie
Groen	Π / ΠΗ	Κ / ΚΗ	ΚΣ	ΠΣ	Kreta, Thera, Melos
Donkerblauw	Φ	Χ	Ξ	Ψ	Athene, Argos, Korinthe, Ionië
Lichtblauw	Φ	Χ	ΧΣ	ΦΣ	
Rood	Φ	Ψ	Χ	ΦΣ	Euboea, het leeuwendeel van het vaste land, koloniën in het westen

3 Eerder onderzoek naar de datering van het Griekse alfabet

Over de leeftijd van het Griekse alfabet werd al langer gespeculeerd, maar de moderne discussie hierover is begonnen in 1933 met een invloedrijk artikel van de classicus Carpenter in de *American Journal of Archaeology*. Carpenter rekende in dit artikel af met de – in zijn woorden – illusie dat het Griekse alfabet heel oud zou zijn. Hij pleitte in plaats daarvan voor een introductie rond 700 v.Chr. – de datum van de oudste op dat moment bekende Griekse inscripties. Carpenter baseerde zich vooral op een vergelijkende epigrafische studie (zie paragraaf 4) en het *argumentum ex silentio*: het feit dat er geen inscripties zijn geattesteerd voor 700 zag hij als bewijs dat ze voor die tijd niet bestonden (zie ook paragraaf 12). Het standpunt van Carpenter is onder classici algemeen gevolgd, zij het met enige aanpassingen. Omdat er na 1933 enkele teksten uit de 8^e eeuw zijn gevonden wordt nu uitgegaan van een datum rond 800 v.Chr., of iets eerder. Een datum voor de 9^e eeuw wordt doorgaans uitgesloten, al zijn er zeker uitzonderingen, zoals Ruijgh (1995; 1998a; 1998b), die heeft gepleit voor een datum rond 1000 v.Chr. op taalkundige gronden (zie paragraaf 9).

Binnen Semitische studies gaan de meeste wetenschappers uit van een veel eerdere introductie. Dit komt met name door een belangrijke publicatie van de vooraanstaande epigraaf Naveh in 1973 (ook in de *American Journal of Archaeology*), waarin hij het paradigma van Carpenter bekritiseerde en pleitte voor een introductie in de 11^e eeuw. Net als Carpenter baseerde hij zich voornamelijk op het epigrafisch materiaal, maar hij kwam tot een volledig andere conclusie. Dit contrast maakt meteen duidelijk hoe problematisch het beschikbare epigrafische materiaal is voor vergelijkend onderzoek.

4 Beperkingen van het beschikbare epigrafische materiaal

In het debat over de leeftijd van het Griekse alfabet heeft het epigrafische materiaal altijd een centrale rol gespeeld, met name de vergelijking van individu-

Afb. 2 De overeenkomsten van de vroeg West-Semitische met de Griekse lettervormen volgens Naveh (1982: 180). Met dank aan Nektarios Karadimas. Bron: Waal (2018: 90).

LATE PROTO-CANAANITE VARIATION 1200-1050 BC	ARCHAIC GREEK VARIATION	CLASSICAL GREEK	LATIN
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃	Α	A
𐤄 𐤅 𐤆	𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉	Β	B
𐤊 𐤋 𐤌	𐤊 𐤋 𐤌 𐤍	Γ	C
𐤎 𐤏 𐤐	𐤎 𐤏 𐤐	Δ	D
𐤑 𐤒 𐤓	𐤑 𐤒 𐤓	Ε	E
𐤔 𐤕 𐤖	𐤔 𐤕 𐤖	Ζ	F
𐤗 𐤘 𐤙	𐤗 𐤘 𐤙	Η	G ¹
𐤚 𐤛 𐤜	𐤚 𐤛 𐤜	Θ	H
𐤝 𐤞 𐤟	𐤝 𐤞 𐤟	Ι	I
𐤠 𐤡 𐤢	𐤠 𐤡 𐤢	Κ	J
𐤣 𐤤 𐤥	𐤣 𐤤 𐤥	Λ	K
𐤦 𐤧 𐤨	𐤦 𐤧 𐤨	Μ	L
𐤩 𐤪 𐤫	𐤩 𐤪 𐤫	Ν	M
𐤬 𐤭 𐤮	𐤬 𐤭 𐤮	Ξ	N
𐤯 𐤰 𐤱	𐤯 𐤰 𐤱	Ο	O
𐤲 𐤳 𐤴	𐤲 𐤳 𐤴	Π	P
𐤵 𐤶 𐤷	𐤵 𐤶 𐤷	Ρ	Q
𐤸 𐤹 𐤺	𐤸 𐤹 𐤺	Σ	R
𐤻 𐤼 𐤽	𐤻 𐤼 𐤽	Τ	S
𐤾 𐤿 𐥀	𐤾 𐤿 𐥀	Υ	U, V, W
𐥁 𐥂 𐥃	𐥁 𐥂 𐥃	Φ	X ²
𐥄 𐥅 𐥆	𐥄 𐥅 𐥆	Χ	Y
𐥇 𐥈 𐥉	𐥇 𐥈 𐥉	Ψ	Z
𐥊 𐥋 𐥌	𐥊 𐥋 𐥌	Ω	

ele lettervormen. Dit is echter een nogal arbitraire aangelegenheid gebleken, waarbij vaak verschillende interpretaties mogelijk zijn. Carpenter, en ook zijn volgelingen, zagen grote gelijkenissen tussen de Griekse lettervormen en die van het latere, cursieve Fenicische schrift, terwijl Naveh juist wees op de overeenkomsten met de vroege West-Semitische lettertekens (zie afb. 2 en 3). De letter *mu* is een goede illustratie van de subjectiviteit van het vergelijken van individuele lettervormen: volgens Naveh lijkt deze letter heel erg op het vroege pictografische teken *mem*, terwijl voorstanders van een late introductie de nadruk leggen op het feit dat deze letter pas na 850 in horizontale oriëntatie lijkt te worden gebruikt.

Los van het gebrek aan eenduidige interpretaties vormt ook de schaarste van de beschikbare bronnen een obstakel. Zoals vaak is opgemerkt, hoeven bepaalde archaïsche lettervormen niet overal op hetzelfde moment uit ge-

PHOENICIAN		GREEK		
Name	ca. 900 BC	800-600 BC	Attic (400 BC)	Name
ʾāleṯ	𐤀𐤌𐤔	ΑΑΑ	Α	alpha
ḥēṯ	𐤇𐤔	ΒΒΒ	Β	ḥēta
gīmel	𐤂𐤍	ΓΓΓ	Γ	gamma
dāleṯ	𐤃𐤌𐤔	ΔΔΔ	Δ	delta
hē	𐤅𐤍	ΕΕΕ	Ε	e psilon
wāw	𐤅𐤍𐤅	ϜϜϜ		(digamma)
zajin	𐤆𐤍𐤆	ΖΖΖ	Ζ	zēta
ḥēt	𐤇𐤍𐤇	ΗΗΗ	Η	ēta
ṯēṯ	𐤈𐤍𐤈	ΘΘΘ	Θ	thēta
yōd	𐤉𐤍𐤉	ΙΙΙ	Ι	iōta
kaṯ	𐤊𐤍𐤊	ΚΚΚ	Κ	kappa
lāmed	𐤌𐤍𐤌	ΛΛΛ	Λ	labda
mēm	𐤍𐤍𐤍	ΜΜΜ	Μ	mu
nūn	𐤎𐤍𐤎	ΝΝΝ	Ν	nu
sāmek	𐤏𐤍𐤏	ΞΞΞ	Ξ	ksi
ʾayin	𐤐𐤍𐤐	ΟΟΟ	Ο	o mikron
pē	𐤑𐤍𐤑	ΠΠΠ	Π	pī
ṣādē	𐤒𐤍𐤒	Μ		(san)
qōf	𐤓𐤍𐤓	ΦΦΦ		(qoppa)
rēš	𐤔𐤍𐤔	ΡΡΡ	Ρ	rhō
śin/šin	𐤕𐤍𐤕	ΣΣΣ	Σ	sigma
tāw	𐤖𐤍𐤖	ΤΤΤ	Τ	tau
		ΥΥΥ	Υ	u psilon
		ΦΦΦ	Φ	phi
		ΧΧΧ	Χ	chi
		ΨΨΨ	Ψ	psi
		ΩΩΩ	Ω	ō mega

Afb. 3 De overeenkomsten van de Fenicische letters met de Griekse lettervormen volgens Daniels en Bright (eds) (1996: 262). Met dank aan Nektarios Karadimas. Bron: Waal (2018: 91).

bruik te zijn geraakt.⁶ En andersom hoeft de eerste attestatie van een bepaalde lettervorm niet de eerste keer te zijn dat deze vorm werd gebruikt. Daarbij kan ook het schriftmateriaal de vorm van de letters hebben beïnvloed.⁷ Een extra complicatie is het feit dat er nog steeds veel onzekerheden zijn over de datering van de vroegste Griekse en West-Semitische inscripties.

Al met al kan worden gesteld dat comparatief onderzoek van de individuele lettervormen geen betrouwbare methode is om de leeftijd van het Griekse alfabet vast te stellen. Een meer solide basis hiervoor bieden de algemene schrijfgewoonten, die hieronder zullen worden behandeld.

6 Zie bijvoorbeeld Driver (1944: 171-176), Kaufman (1986) en Ruijgh (1997: 551-553).
7 Zie Jeffery en Johnston (1990: 17; 63).

5 De archaïsche schrijfgewoonten van het Griekse alfabet

Zoals Naveh (1973) heeft opgemerkt, deelt het Griekse alfabet een aantal schrijfgewoonten met de vroege West-Semitische inscripties van voor ca. 1050 v.Chr., die het latere Fenicische schrift echter niet heeft. Hij wijst hierbij met name op de schrijfrichting, het gebruik van woordscheidingen en de veelvormigheid van de letters.

5.1 *Schrijfrichting*

Tot ca. 500 v.Chr. hadden de vroegste Griekse inscripties geen vaste schrijfrichting; ze werden geschreven van links naar rechts, rechts naar links en in *boustrofedon*, horizontaal en verticaal. De Griekse inscripties hebben dit gemeen met de vroege West-Semitische inscripties, die ook alle kanten op werden geschreven. De schrijfrichting van het West-Semitische schrift werd in de loop van de 11^e eeuw vastgelegd. De Griekse inscripties zijn in dit opzicht dus archaïscher dan het 9^e-eeuwse Fenicische schrift, dat van rechts naar links werd geschreven.

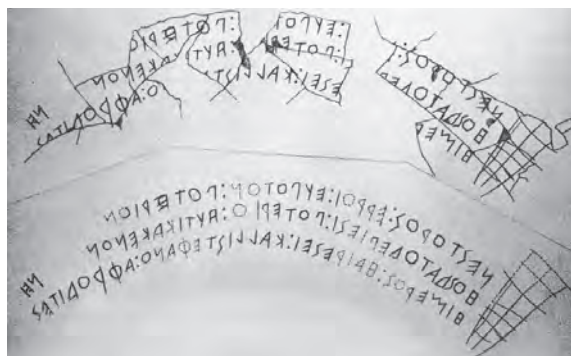
Als men uitgaat van een late introductie van het alfabet, dus in de 9^e of 8^e eeuw, zou dit betekenen dat de Grieken de gestandaardiseerde schrijfrichting van de Feniciërs negeerden en in plaats daarvan kozen voor een minder ontwikkeld systeem, dat toevalligerwijs overeenkwam met schrijfgewoonten die eerder in gebruik waren. Het is daarbij opmerkelijk dat de uiteindelijke schrijfrichting van het Griekse alfabet (links naar rechts) precies tegenovergesteld is aan die van het Fenicische alfabet. Als men uitgaat van een eerdere introductie zouden de Grieken simpelweg de in de 11^e eeuw bestaande schrijfconventies hebben overgenomen. In dit scenario zouden de verschillende schrijfrichtingen van het Fenicisch en het Grieks beide het resultaat zijn van (onafhankelijke) ontwikkelingen vanuit een moederalfabet met een vrije schrijfrichting.

5.2 *Gebruik van woordscheidingen*

In sommige, hoewel zeker niet alle, vroege Griekse inscripties werden woorden gescheiden door middel van woordscheidingen. Deze woordscheidingen konden bestaan uit meerdere boven elkaar geplaatste puntjes of een korte, verticale streep (zie afb. 4a en b). Dezelfde soort woordscheidingen is ook gevonden in de vroege West-Semitische inscripties (zie afb. 5), maar niet in de latere Fenicische inscripties, die in *scriptio continua* zijn geschreven. Als men uitgaat van een late introductie, moet ook hier worden aangenomen dat de Griekse schrijfgewoonten toevallig hetzelfde zijn als die van de eerdere West-Semitische teksten.

Afb. 4a De 'Nestor-beker' uit Ischia (8e eeuw v. Chr.). Foto: Marcus Cyron. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International. Link: commons.wikimedia.org/wiki/File:Nestorbecher_auf_Ischia.jpg?uselang=fr.

Afb. 4b Inscriptie op de 'Nestor-beker', die bestaat uit een versregel in dactylische hexameters. De woorden zijn gescheiden door boven elkaar geplaatste puntjes (8e eeuw v. Chr.). Bron: Wikimedia Commons. Licentie: publiek domein. Link: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nestor_Cup_Cumae.jpg.

Afb. 5 West-Semitische inscriptie op een kan uit Lachish met boven elkaar geplaatste puntjes als woord-scheiding (13 eeuw v. Chr.) Bron: Tufnell et al. (1940: plaat LX).

5.3 *Variëteit en instabiliteit van de lettervormen*

De vroegste Griekse alfabetten vertonen van begin af aan een grote verscheidenheid aan lettervormen. Dit kan niet worden verklaard door aan te nemen dat ze van verschillende bronnen zijn overgenomen. Alle Griekse alfabetten delen een aantal vernieuwingen, met name het gebruik van klinkertekens, die niet aanwezig waren in de West-Semitische schriften. Dit betekent dat ze uiteindelijk op een en dezelfde bron terug moeten gaan. De veelvoudigheid van de lettervormen is wel goed te verklaren als deze bron zelf instabiele lettervormen had. Dit zou impliceren dat het Griekse alfabet dateert uit of van voor de 11^e eeuw, toen de West-Semitische lettertekens nog niet gestandaardiseerd waren. Een alternatieve verklaring is dat de verschillen in de Griekse lettervormen het resultaat zijn van interne ontwikkelingen, die over een lange periode hebben plaatsgevonden. Ook in dit scenario zou het alfabet dus ruim voor de eerste attestaties in de 8^e eeuw in gebruik zijn geweest in Griekenland.

6 ‘The alphabetic big bang’

Zoals vermeld in paragraaf 2, zijn Griekse inscripties vanaf de 8^e eeuw geattesteerd op het Griekse vasteland, de eilanden, Italië en Sicilië. Deze vroegste inscripties delen belangrijke kenmerken, maar vertonen ook regionale verschillen; er zijn 33 varianten van het Griekse alfabet in omloop. In het geval van een late, 8^e-eeuwse introductie moet de adaptatie, ontwikkeling en verspreiding van het Griekse alfabet met een ongelooflijke snelheid zijn gebeurd. Zoals Ullman (1934: 379) heeft opgemerkt in zijn kritiek op het paradigma van Carpenter, is dit nauwelijks voor te stellen:

Between the introduction of the alphabet into Greece and the earliest extant inscriptions many developments took place. The assumption that the alphabet was not introduced until 700 B.C. reminds one of a hothouse which accelerates the growth of plants: In no time at all the letters changed their shapes, Semitic *van* split into consonant digamma and vowel upsilon, the added letters were invented, the so-called western and eastern alphabets were differentiated. Truly, the Greek climate does miracles to a young alphabet; we can almost see it growing. It is no wonder that Carpenter sets forth a “schedule” for its development. Everything has to move on schedule if it is to be accomplished.

Frappant is de reactie van Carpenter (1938: 69) op deze kritiek:

My critics have deemed it absurd that this wonderful invention for recording and preserving unbodied speech should have spread like wildfire down the trade-routes and along the seaways of enlightened Hellenic thought, reaching Corinth in a single generation and distant Etruria in less than fifty years. But for myself,

I hold it worse than absurd, I hold it un-Greek and hence unthinkable that it should have lingered for any considerable lapse of time among this intensely active people, in passive abeyance, known but unutilized. "Truly, the Greek climate does miracles to a young alphabet; we can almost see it growing."

Hoewel Bernal (1991: 8-15) ongetwijfeld te ver gaat als hij deze reactie van Carpenter interpreteert in het licht van het groeiend antisemitisme in de jaren 30, doet deze lofzang op de Grieken ietwat ongemakkelijk aan, niet in de laatste plaats omdat de Feniciërs, wier alfabet zich ogenschijnlijk in een normaler tempo ontwikkelde, hiermee impliciet als passief en inactief worden weggezet. De verklaring dat de razendsnelle verspreiding en ontwikkeling van het Griekse alfabet mogelijk was doordat de Grieken zo immens actief en 'verlicht' waren, getuigt van hellenocentrische vooringenomenheid (zie ook paragraaf 11.5) en is ook vanuit wetenschappelijk oogpunt weinig bevredigend.

7 De Etruskische en Frygische alfabetten

Vanaf de 8^e eeuw zien we niet alleen de eerste attestaties van de Griekse, maar ook van de Anatolische en Italische alfabetten, waarvan respectievelijk het Frygisch en het Etruskisch de bekendste zijn. De Frygische en Griekse alfabetten zijn heel duidelijk verwant (zie afb. 6). Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat zij dezelfde klinkertekens delen, net als het dubbele gebruik van de *wau* en de rectolineaire *iota* (zie Brixhe 1995: 103, 105-106; 2004: 276). Lange tijd werd aangenomen dat het Frygische alfabet van het Griekse is afgeleid. Er is echter niet één Grieks alfabet dat als de bron kan worden aangeduid. Het Frygisch lijkt het meest op de Griekse rode alfabetten, maar in sommige opzichten juist weer op de groene groep. Daarbij heeft het ook een paar veranderingen onafhankelijk van het Griekse alfabet ondergaan, zoals de toevoeging van een extra, niet-Semitisch teken ↑, dat waarschijnlijk voor de klank /dz/ werd gebruikt.⁸

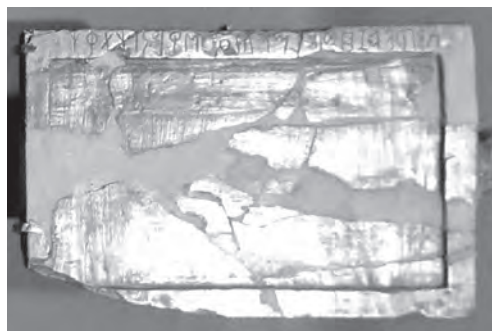
Een cruciale ontwikkeling in deze discussie is de herdatering van de oudste Frygische inscripties, die nu rond 800 moeten worden geplaatst, en niet, zoals eerder gedacht, rond 700 v.Chr.⁹ Daarbij lijken ze het product te zijn van een reeds langer bestaande schrijftraditie.¹⁰ De Frygische inscripties blijken dus ouder dan de eerste Griekse inscripties. Het feit dat deze inscripties ouder zijn betekent natuurlijk niet automatisch dat het Grieks dus van het Frygisch moet zijn afgeleid (dat dit niet zo is blijkt bijvoorbeeld uit de aanwezigheid van de Semitische letter *thet* in het Grieks, die niet in het Frygische alfabet aanwezig is), maar het dwingt ons wel het huidige paradigma te herzien.

8 Zie Young (1969: 295).

9 Zie Brixhe (2007: 278).

10 Zie Brixhe (2004: 277; 2007: 278-279)

Afb. 6 Oud-Frygische inscriptie (nr. G-02) uit Gordion (8^e eeuw v. Chr.). Bron: American Journal of Archaeology 59 (1955). R.S. Rodney, Gordion: Preliminary report 1953, plate 5, figure 22: Stone with carved footprints and Phrygian inscription.

Afb. 7 Schrijfbordje uit Marsiliana (ca. 700 v. Chr.). De inscriptie op de rand wordt doorgaans gezien als de oudste attestatie van het Etruskische alfabet. Foto: 'Shonagon'. Bron: Wikimedia Commons. Licentie: Creative Commons CC0 1.0 Universal Public Domain Dedication. Link: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tablette_Marsiliana.jpg.

Het Etruskische alfabet is voor het eerst met zekerheid geattesteerd in de 7^e eeuw (zie afb. 7). Het lijkt het meest op de rode alfabetten, maar ook hier zijn er vanaf het prilste begin duidelijke discrepanties. Het belangrijkste verschil is dat in het Etruskische alfabet de sibilanten *sigma* en *san* allebei bewaard zijn gebleven, terwijl geen van de Griekse alfabetten beide s-klanken behouden heeft. Dit fenomeen wordt wel verklaard door aan te nemen dat het Etruskisch is afgeleid van het Griekse alfabet toen dit ook nog beide letters had en nog niet in 'oost' (blauw) en 'west' (rood) was opgedeeld (Bonfante en Bonfante 2002: 45). Dit zou betekenen dat het Griekse alfabet dus al bestond voor zijn eerste attestaties, waarin deze splitsing al is geschied.

In de 8^e-7^e eeuw zien we dus drie verwante, maar ook duidelijk onafhankelijke alfabettradities: de Griekse, de Etruskische en de Frygische. Dit beeld is moeilijk te rijmen met het idee dat het alfabet pas in de 8^e eeuw in Griekenland werd geïntroduceerd. Aan de ene kant geven de vele overeenkomsten aan dat ze een gedeelde voorouder moeten hebben gehad, waarin vier van de Semitische medeklinkers tot klinkers waren gemaakt en de letter *upsilon* was toegevoegd.¹¹ Hun opmerkelijke verschillen, die al present zijn vanaf de allervroegste attestaties, kunnen echter alleen worden verklaard als het resultaat van langere, onafhankelijke ontwikkelingen.

11 Zie Young (1969: 255-256).

8 Tekstgenres van de vroegste Griekse inscripties

De vroegste Griekse inscripties zijn privéteksten, zoals (eigendoms)inscripties op aardewerk en op graftombes, en (erotische) rotsgraffiti.¹² Zoals opgemerkt door Teodorsson (2006: 173) wijst dit vroege persoonlijke gebruik op een extreem snelle en wijde verspreiding van het schrift onder de bevolking. Het is verder opvallend dat enkele van de allervroegste inscripties, namelijk die op de Nestor-beker uit Pithekoussai (zie afb. 4a en 4b), de Dipylon-vaas uit Athene (zie afb. 8) en de recentelijk gevonden Acesander-beker uit Methone, bestaan uit versregels gecomponeerd in hexameters.¹³ Dit is door Powell opgevat als bewijs dat de Grieken het alfabet uitvonden om Homerus vast te leggen, maar dit is wellicht niet de meest voor de hand liggende verklaring. In het algemeen zijn poëtische en fictieve teksten (evenals erotische graffiti) niet de meest logische kandidaten voor primair schriftgebruik. Een pragmatischer verklaring is dat het schrift al in gebruik was voor andere documenten, vermoedelijk van administratieve en economische aard – doorgaans de eerste teksten die op schrift worden gesteld. Deze teksten werden geschreven op vergankelijk materiaal en pas in een later stadium werd het schrift ook gebruikt voor andere, secundaire doeleinden, en nu ook op duurzamer materialen zoals steen en aardewerk (zie onder meer Ruijgh 1995: 37; 1998b: 18).

9 Taalkundige argumenten

Het Fenicische medeklinkerschrift was niet ideaal voor het weergeven van de Griekse taal en daarom hebben er bij de overname enige aanpassingen en veranderingen plaatsgevonden. Er zijn enkele letters toegevoegd en sommige Fenicische letters hebben een andere klankwaarde gekregen in het Griekse alfabet. Hoe dit proces precies is verlopen is onzeker en heeft stof tot veel debat gegeven, maar sommige ontwikkelingen zijn beter te verklaren als we ervan uitgaan dat het alfabet al voor de 9^e eeuw in Griekenland werd geïntroduceerd. Zo heeft Ruijgh beargumenteerd dat de keuze voor de letter *beta* om de klank /h/ weer te geven beter te begrijpen is als we uitgaan van een vroegere introductie. Toen de Grieken het alfabet overnamen, konden ze kiezen tussen een zwakke *he* (de latere Griekse *epsilon*) en de sterkere *het*. Het feit dat ze voor die laatste letter kozen, impliceert dat de Griekse /h/ op dat moment nog sterk was. In de 8^e eeuw echter is de Griekse *h* al zwak geworden en functioneert hij niet meer als volledige medeklinker, zoals we weten uit inscripties. Ruijgh (1995: 26-31; 1997: 567-569; 1998b: 17-18) concludeert daarom dat de introductie van het alfabet eerder moet hebben plaatsgevonden. Evenzo

12 Voor een goed overzicht van deze vroegste inscripties, zie Powell (1991).

13 Voor de vondst van de Acesander-beker, zie Janko (2015).

Afb. 8 De Dipylon-
vaas uit Athene (ca. 740
v. Chr.) met een inscriptie
in dactylische hexameters.
Foto: 'Durutomo'. Bron:
Wikimedia Commons.
Licentie: Creative Com-
mons Attribution-Share
Alike 4.0 Internation-
al. Link: [commons.
wikimedia.org/wiki/
File:Dipylon_Inscription.
JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dipylon_Inscription.JPG).

zou een eerdere introductie een aantrekkelijke oplossing bieden voor het probleem van de oorsprong van de letter *phi*.¹⁴ Anderzijds zijn er naar mijn weten geen taalkundige argumenten die pleiten voor een latere datering.

10 Samenvatting

In het huidige model, waarin de Grieken het Fenicische alfabet pas in de late 9^e of vroege 8^e eeuw overnamen, moet men aannemen dat de Grieken bepaalde verworvenheden van het Fenicische schrift, zoals een vaste schrijfrichting en standaardisering van de lettervormen, negeerden en in plaats daarvan kozen voor primitievere schrijfgewoonten, die overeenkwamen met de schrijfgewoonten die tot de 11^e eeuw in gebruik waren. Vervolgens zou het Griekse alfabet zich in een waanzinnig tempo hebben verspreid en gedifferentieerd over een heel groot gebied, en onmiddellijk door de bevolking in gebruik zijn genomen voor allerlei persoonlijke en fictieve teksten, die doorgaans eerder onder secundair schriftgebruik vallen. Dit is allemaal des te onwaarschijnlijker na een 'Dark Age' van zo'n driehonderd jaar, waarin, zoals nu wordt aangenomen, er geen schrift was in het Egeïsch gebied.

Als we echter uitgaan van een vroege introductie van het Griekse alfabet, dat wil zeggen in of voor de 11^e eeuw, ontvouwt zich een plausibeler scenario: in dit geval namen de Grieken de op dat moment in gebruik zijnde schrift-

14 Zie Brixhe (1991) en Waal (2018: 104-106). Een eerdere introductie van het alfabet in Griekenland zou ook kunnen verklaren waarom de deels al overtuillig geworden *F* (*wau*) wel in alle alfabetten vertegenwoordigd is, maar hiervoor zijn ook andere oplossingen denkbaar.

en schrijfgewoontes (instabiele schrijfrichting en lettervormen, gebruik van woordscheiders etcetera) over. Vervolgens ontwikkelde en verspreidde het Griekse alfabet zich geleidelijk. In deze, voor ons onzichtbare, fase ontstond de regionale diversiteit van de Griekse alfabetten en kregen ook de Etruskische en Frygische alfabetten hun vorm. Naar alle waarschijnlijkheid werd het alfabet in eerste instantie gebruikt voor administratieve en economische doeleinden, net als in vrijwel alle oude beschavingen. Deze teksten zijn niet aan ons overgeleverd, omdat ze op vergankelijk materiaal waren geschreven. Zoals voor het spijkerschrift klei het meest gangbare schrijfmateriaal was, was (en is) het alfabetisch schrift voornamelijk verbonden met minder resistente materialen zoals papyrus, hout, perkament en (palm)bladeren. In de 8e eeuw breidde het gebruik van het schrift zich vervolgens uit en werd het ook voor andere (privé)doelen gebruikt, op andere, bestendiger schriftdragers, die de tand des tijds wel hebben doorstaan.

11 Nieuwe inzichten en ontdekkingen sinds 1933

Het bovenstaande scenario impliceert onder meer dat het alfabetisch schrift al veel langer en op grotere schaal werd gebruikt in het Mediterrane gebied dan doorgaans wordt aangenomen en dat er in deze regio intensieve inter-regionale contacten bestonden in de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd. Hoewel dit idee vijftig jaar geleden misschien nog ongeloofwaardig leek, wordt het ondersteund door recente inzichten en ontdekkingen, die erop wijzen dat culturele contacten en uitwisselingen toentertijd veel intenser waren dan lang is gedacht. Het is belangrijk om te beseffen dat er sinds 1933, toen het huidige paradigma werd geïntroduceerd, een aantal fundamentele verschuivingen heeft plaatsgevonden in onze kennis van en visie op het Egeïsch gebied in de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd. Enkele van de voornaamste inzichten en ontdekkingen worden hieronder kort behandeld.

11.1 Vondsten van meer (en vroegere) alfabetische inscripties

In de laatste decennia is het corpus (en daarmee onze kennis) van vroege alfabetische inscripties spectaculair toegenomen. De ontdekkingen in Wadi el-Hol tonen aan dat de oudste alfabetische teksten al uit het begin van het 2^e millennium stammen (zie paragraaf 2). Daarnaast zijn er steeds meer aanwijzingen dat dit schrift op regelmatige basis werd gebruikt in het Nabije Oosten vanaf in ieder geval de 15^e eeuw.¹⁵

15 Het eerste goed geattesteerde voorbeeld van regelmatig gebruik van een (consonantisch) alfabet komt uit Ugarit (modern Ras Shamra in Syrië). In deze stad was in ieder geval van 1400 tot 1180 een spijkerschriftalfabet in omloop. Uit Ugarit komen ook de oudste *abecedaria*, die laten

In het Egeïsch gebied is het aantal Griekse inscripties gestaag gegroeid sinds 1933 en sommige ontdekkingen hebben ertoe geleid dat de datum van de vroegste inscripties met zo'n honderd jaar verschoven is van 700 naar 800 v.Chr. – en mogelijk zelfs eerder.¹⁶ Onder deze nieuwe vondsten bevinden zich de eerdergenoemde Nestor-beker uit Pithekoussai (gevonden in 1954) en de recentelijk opgegraven Acesander-beker uit Methone, beide stammend uit de 8^e eeuw. Deze twee objecten tonen aan dat reeds toen het alfabet niet alleen in Athene (waar de Dipylon-inscriptie in 1871 werd ontdekt) werd gebruikt voor fictieve, poëtische hexameters, maar ook ver daarbuiten, op het eilandje Ischia (tegenover Napels) en in het verre noorden van Griekenland. Zoals hierboven al opgemerkt (paragraaf 8), wijst dit op een onwaarschijnlijk snelle en diepgaande verbreiding van het schrift onder de bevolking in een zeer uitgestrekt gebied.

Een verder belangrijk nieuw inzicht is de herdatering van de vroegste Frygische inscripties, die nu gelijktijdig zijn aan, of zelfs ouder dan, de Griekse teksten (zie paragraaf 7).

11.2 *Ontcijfering van het Lineair B*

Als we het hebben over de introductie van het Griekse alfabet, moeten we niet vergeten dat het Egeïsch gebied reeds daarvoor een lange schrifttraditie kende. Van in ieder geval ca. 1700 tot ca. 1200 waren er verschillende schriftsystemen in omloop, waarvan de Kretenzische Hiërogliefen, Lineair A en Lineair B de bekendste zijn. De ontcijfering van dit laatste schrift in 1952 bracht aan het licht dat het werd gebruikt voor het Myceens, een voorloper van het klassieke Grieks. Het Lineair B was meer dan tweehonderd jaar in gebruik (ca. 1450–1200 v.Chr.) zowel op het Griekse vasteland als op Kreta. Het feit dat er al een gevestigde, wijdverspreide traditie bestond van het schrijven van Grieks, maakt de aanname dat hierna een periode van driehonderd jaar zonder enige vorm van schrift zou volgen onwaarschijnlijk, helemaal gezien de nieuwe inzichten over de Griekse 'Dark Age' en connectiviteit in het Middellandse Zeegebied (zie hieronder).

11.3 *Connectiviteit in het Middellandse Zeegebied*

Het is de afgelopen decennia meer en meer duidelijk geworden dat het Egeïsch gebied niet geïsoleerd was, maar in nauwe verbinding stond met zijn oos-

zien dat de lettervolgorde *aleph-bit-gimmel* reeds toen al vaststond. Interessant genoeg is de rivaliserende lettervolgorde, het zogenaamde Halaḥam (HLḤM) systeem, dat we vooral uit Zuid-Arabië uit het 1^e millennium kennen, ook in Ugarit geattesteerd. Recentelijk heeft Haring (2015) aangetoond dat de Halaḥam-volgorde ook al gangbaar was in Egypte in de 15^e eeuw. Dit zijn aanwijzingen voor een meer dan incidenteel gebruik van het alfabetische schrift.

¹⁶ Zie Janko (2015).

telijke en westelijke burenen. Het nu beschikbare archeologische en tekstuele materiaal toont aan dat er een internationaal netwerk van handels- en diplomatieke contacten bestond in het gehele Mediterrane gebied; in ieder geval vanaf het 3^e millennium, en met name in het 2^e millennium, waren de contacten intensief.¹⁷ In de daaropvolgende ‘Dark Age’ zijn onze bronnen een stuk schaarser, en de contacten waren mogelijk minder frequent, maar zeker niet afwezig (zie ook §11.4).

Archeologische bronnen uit Italië hebben onthuld dat er handelscontacten waren met de oostelijke Middellandse Zee in de Late Bronstijd. De gegevens uit Spanje en Portugal zijn schaarser, maar niet minder relevant. De recentelijk opgegraven nederzetting La Bastida, een Late Bronstijd-site in het zuidoosten van Spanje, vertoont opmerkelijke overeenkomsten met contemporaine steden in het Nabije Oosten.¹⁸ Al met al zijn er genoeg aanwijzingen dat de noodzakelijke infrastructuur voor de transmissie en verspreiding van het alfabet in het Mediterrane gebied zeker vanaf de Late Bronstijd al aanwezig was.

11.4 *Licht in de duisternis*

Ook onze opvattingen over de Griekse ‘Dark Age’ zijn drastisch veranderd. Deze periode blijkt niet alleen maar duister en somber, maar er was ook sprake van continuïteit en welvaart, met name op plaatsen als Knossos en Lefkandi.¹⁹ Er waren zeker ingrijpende veranderingen ten opzichte van de voorafgaande Bronstijd, maar de handel over zee ging door en er was nog steeds uitwisseling met het Nabije Oosten. De wetenschap dat deze periode niet alleen een donkere periode van verval en achteruitgang was, en dat de Grieken in contact bleven met Feniciërs (en andere volkeren), die gebruik maakten van schrift, maakt dat een scenario waarin Griekenland – als enige regio in de omgeving – drie eeuwen ongeletterd bleef ongeloofwaardig is.

11.5 *Eurocentrisme ontmaskerd*

De wetenschappelijke studie van de Griekse cultuur is, bewust of onbewust, lang gedomineerd door een hellenocentrische kijk op de geschiedenis. In deze visie wordt Griekenland gepresenteerd als uniek in de wereldgeschiedenis door een speciale band met moderne westerse beschavingen. Tot de vele verdiensten die aan de bril van de Grieken zijn toegeschreven behoort ook de uitvinding van het eerste ‘echte’ alfabet.²⁰ Een mooi voorbeeld van deze vooroordeelde visie op het verleden is het in paragraaf 6 aangehaalde citaat

17 Zie recentelijk Broodbank (2013, met name hoofdstukken 8 en 9).

18 Zie Lull *et al.* (2014).

19 Zie bijvoorbeeld Crielaard (1995: 264).

20 Zie recentelijk Colvin (2014: 27).

van Carpenter, waaruit blijkt dat hij zijn paradigma grotendeels baseerde op een (onbewezen!) culturele superioriteit van de Grieken. Het door hem geschilderde scenario waarin de dynamische Grieken een buitengewone rol spelen (in impliciet contrast met de kennelijk minder energieke Feniciërs) is kenmerkend voor de eurocentrische visie waarin ‘het Westen’ als enige *agens* in de wereldgeschiedenis wordt gezien, en de rest van de wereld slechts een passieve toeschouwer is.²¹

Sinds Said's *Orientalism* (1978) genadeloos heeft blootgelegd hoe gangbaar dit (vaak onopzettelijke) eurocentrische perspectief is in de academische wereld, is de ‘legende van het Griekse wonder’ onder druk komen te staan. Er wordt meer en meer erkend en ingezien dat Griekenland uitzonderlijk noch afgezonderd was, maar een integraal onderdeel vormde van de Mediterrane wereld en ook als zodanig bestudeerd dient te worden.²² Het paradigma van Carpenter is overduidelijk een product van zijn tijd, en aan herziening toe.

12 *Het argumentum ex silentio*

Het meest zwaarwegende argument van Carpenter was het *argumentum ex silentio*. Hierbij kunnen echter enige belangrijke kanttekeningen worden geplaatst.

Ten eerste is het gebrek aan archeologisch materiaal niet verrassend. Zoals hierboven besproken (paragraaf 10) waren (en zijn) de primaire schriftmaterialen voor alfabetische schriften vergankelijke materialen zoals leer, hout en papyrus. Deze materialen zijn in normale omstandigheden niet bestand tegen het Griekse klimaat en het hoeft daarom geen verbazing te wekken dat ze niet zijn overgeleverd. Zoals al opgemerkt door Ruijgh (1997: 536), dateert de oudste Griekse papyrus pas uit de 4^e eeuw v.Chr, maar toch gaat niemand ervan uit dat dit materiaal voor die tijd niet werd gebruikt.

Ten tweede is deze afwezigheid van schriftelijke bronnen niet uniek voor Griekenland, maar komt deze schaarste voor in de hele regio waarin het alfabet werd gebruikt – dit uiteraard vanwege het net genoemde gebruik van dit schrift op vergankelijke materialen. De situatie van het Hebreeuwse alfabet en het Cypriotische schrift zijn bijvoorbeeld vergelijkbaar.²³

Ten derde is een *argumentum ex silentio* niet meer dan dat: een argument op basis van stilte, en het kan het nooit doorslaggevend zijn.

Tegenover het stilte-argument staan bovengenoemde nieuwe ontdekkingen, die hebben geleid tot een substantiële revisie van de vroegste geschiede-

21 Zie bijvoorbeeld Marks (2002: 8) en Hobson (2004: 4).

22 Zie met name Burkert (1984), West (1997), en meer recentelijk bijvoorbeeld Henkelman (2006); Haubold (2013); Bachvarova (2016).

23 Zie onder meer Naveh (1991: 150); Cross (1979: 109); Bernal (1990: 55); Ruijgh (1998b: 18).

nis van het alfabet. Niet alleen weten we dat de oorsprong van het alfabetisch schrift veel verder teruggaat dan lang werd aangenomen, maar ook de datering van de vroegste Griekse inscripties is inmiddels met zo'n honderd jaar opgeschoven. Dit geeft eens te meer aan hoe gevaarlijk het is om uitsluitend af te gaan op het beschikbare materiaal.

13 Conclusies en open vragen

In dit artikel is een aantal argumenten gegeven voor een vroege introductie van het alfabet in Griekenland, en wel in of voor de 11^e eeuw v.Chr. Ze kunnen als volgt worden samengevat:

- Het Griekse alfabet deelt enkele kenmerken met de vroege West-Semitisch inscripties, die in gebruik waren tot de eerste helft van de 11^e eeuw, zoals:
 - de vrije schrijfrichting van het schrift;
 - de instabiliteit en variëteit van de lettervormen;
 - het gebruik van dubbele (of meervoudige) punten en verticale lijnen als woordscheiders.
- Een vroege transmissie van het Griekse alfabet geeft een verklaring voor een aantal belangrijke feiten die anders onopgelost blijven, namelijk dat:
 - er al vanaf de 8^e eeuw maar liefst 33 verschillende Griekse alfabettradities in omloop waren;
 - de Griekse alfabetten uit de 8^e eeuw een grote regionale verscheidenheid aan lettervormen kenden;
 - er al in de 8^e eeuw drie duidelijk verwante, maar onafhankelijke, volledig ontwikkelde alfabetten zijn: Grieks, Frygisch en Etruskisch;
 - het Griekse alfabet al van begin af aan geografisch gezien zeer wijdverspreid is;
 - al in de 8^e eeuw het schrift op grote schaal werd gebruikt voor persoonlijke doeleinden, zoals fictieve, poëtische hexameters en erotische rotsgraffiti – na een schriftloze periode van driehonderd jaar.
- Een vroege introductie van het Griekse alfabet:
 - geeft een goede verklaring voor het gebruik en de fonetische waarde van de letters *heta* en *phi*;
 - betekent dat de ontwikkelingen in Griekenland vergelijkbaar waren met die in omliggende gebieden, en dat er geen exceptioneel lange, schriftloze 'Dark Age' was in het Egeïsch gebied;
 - zou goed passen in recente archeologische inzichten dat de Griekse 'Dark Age' helemaal niet zo donker en in zichzelf gekeerd was als lang werd aangenomen, maar dat er een aanzienlijke mate van welvaart en continuïteit was en overzeese contacten en handel bleven bestaan.

Het is opmerkelijk dat het huidige paradigma vrijwel onaangetast is gebleven,

terwijl nagenoeg alle parameters in de laatste decennia zijn verschoven. Het enige argument voor een latere introductie van het alfabet dat nog enigszins overeind staat is het *argumentum ex silentio*, maar ook in dit opzicht heeft het model al honderd jaar moeten prijsgeven. En, zoals al is opgemerkt, is de ‘stilte’ niet uitzonderlijk, noch verrassend of doorslaggevend. Het gebrek aan data is inderdaad problematisch, maar dwingt ons des te meer om alle mogelijke scenario’s te onderzoeken en te kijken welke het meest waarschijnlijk is.

De situatie in Griekenland in de 8^e eeuw kan het best worden verklaard als het resultaat van langere ontwikkelingen, die zich buiten ons gezichtsveld hebben afgespeeld. Het is niet geloofwaardig dat alle bovengenoemde veranderingen zich hebben voltrokken in een tijdsbestek van vijftig jaar, hoe ontzettend actief de Grieken ook geweest mogen zijn.

Het hier voorgestelde model, waarin het alfabet al in de 11^e eeuw Griekenland bereikte, geeft niet alle antwoorden en werpt daarbij nieuwe vragen op. Een aantal belangrijke aspecten, zoals de locatie van de transmissie van het alfabet en de relaties met de aan het Griekse alfabet verwante alfabetten, zijn hier niet of slechts zijdelings aan bod gekomen. Dit artikel is vooral bedoeld om het huidige paradigma, waarin de datum 800 v.Chr. als begin van het Griekse alfabet vaak als een voldongen en vaststaand feit wordt gepresenteerd, open te breken. Als we de mogelijkheid van een eerdere introductie toelaten – en hiervoor bestaan, zoals nu duidelijk moge zijn, genoeg redenen – kan dit belangrijke nieuwe impulsen geven aan onderzoek naar bijvoorbeeld de Griekse ‘Dark Age’, geletterdheid in de Griekse wereld en het Homerische vraagstuk. Zoals vaak is opgemerkt, vertonen de Homerische epen opmerkelijke overeenkomsten met het epos van Gilgamesj.²⁴ Over de ontstaansgeschiedenis van dit epos uit het oude Nabije Oosten zijn we redelijk goed geïnformeerd omdat we het (zij het met de nodige onderbrekingen en lacunes) vanaf het 3^e millennium tot bijna het begin van onze jaartelling kunnen volgen. Het loont zeker de moeite om te onderzoeken in hoeverre niet alleen de inhoud, maar ook de genesis en transmissie van deze epen vergelijkbaar zijn, en in hoeverre de Ilias en Odyssee, net als het epos van Gilgamesj, het product kunnen zijn van een gemengde oraal-schriftelijke traditie.

Tot slot wil ik benadrukken dat veel van de argumenten die hier zijn gepresenteerd al eerder naar voren zijn gebracht door vooraanstaande wetenschappers. Ze hebben dit echter voornamelijk gedaan vanuit hun eigen expertise. Daarbij zijn in sommige gevallen belangrijke nieuwe data opgedoken na de laatste publicatie in een bepaalde subdiscipline. Door het samenbrengen van zowel het archeologische, epigrafische en taalkundige materiaal als de meest recente inzichten hoop ik aannemelijk te hebben gemaakt dat het Griekse alfabet aanzienlijk ouder is dan zijn eerste attestaties.

24 Zie onder meer De Jong (2009), Henkelman (2006) en Waal (2018: 113–119).

Leiden Institute for Area Studies (LIAS)
 M. de Vrieshof 4, kamer 2.08c
 2311 BZ Leiden
 w.waal@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

- Bachvarova, M.R. 2016. *From Hittite to Homer. The Anatolian background of Ancient Greek epic*, Cambridge.
- Bernal, M. 1990. *Cadmean letters. The transmission of the alphabet to the Aegean and further west before 1400 B.C.*, Winona Lake.
- Bonfante, G. en F. Bonfante. 2002². *The Etruscan Language. An introduction*, Manchester.
- Brixhe, C. 1991. 'De la phonologie à l'écriture', in C. Baurain, C. Bonnet en V. Krings (eds), *Phoinikeia Grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15-18 novembre 1989*, Namur, 313-356.
- Brixhe, C. 1995. 'Les Grecs, les Phrygiens et l'alphabet', in A. Fol, B. Bogdanov, P. Dimitrov en D. Boyadziev (eds), *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Sofia, 101-114.
- Brixhe, C. 2004. 'Nouvelle chronologie anatolienne et date d'élaboration des alphabets grec et phrygien', *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 148, 271-289.
- Brixhe, C. 2007. 'History of the Alphabet. Some guidelines for avoiding oversimplification', in A.F. Cristides (ed.), *A History of Ancient Greek. From the beginnings to Late Antiquity*, Cambridge, 277-287.
- Broodbank, C. 2013. *The Making of the Middle Sea. A history of the Mediterranean from the beginning to the emergence of the classical world*, London.
- Buchner, G. en C. F. Russo. 1955. 'La coppa di Nestore e un'iscrizione metrica da Pitecusa dell'VIII secolo av. Cr.', *Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienza morali, storiche e filologiche. Rendiconti* 8, volume 10: 215-234.
- Burkert, W. 1984. *Die Orientalisierende Periode in der griechischen Religion und Literatur*, Heidelberg.
- Carpenter, R. 1933. 'The Antiquity of the Greek Alphabet', *American Journal of Archaeology* 37, 8-29.
- Carpenter, R. 1938. 'The Greek Alphabet Again', *American Journal of Archaeology* 42, 58-69.
- Colvin, A. 2014. *A Brief History of Ancient Greek*, Malden MA/Oxford.
- Crielaard, J.P. 1995. 'Homer, History and Archaeology. Some remarks on the date of the Homeric world', in J.P. Crielaard (ed.), *Homeric Questions. Essays on philology, ancient history and archaeology, including papers of a conference organized by the Netherlands Institute at Athens (15 May 1993)*, Amsterdam, 201-288.
- Cross, F.M. 1979. 'Early Alphabetic Scripts', in F.M. Cross (ed.), *Symposia Celebrating the Seventy-fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research I*, Cambridge MA, 97-123.
- Daniels, P.T. en W. Bright (eds). 1996. *The World's Writing Systems*, Oxford.
- Darnell, J.C., F.W. Dobbs-Allsopp, M.J. Lundberg, P.K. McCarter en B. Zuckerman. 2005. 'Two Early Alphabetic Inscriptions from the Wadi El-Hol. New evidence for the origin of the alphabet', *The Annual of the American Schools of Oriental Research* 59, 63-124.
- Driver, G.R. 1944. *Semitic Writing from Pictograph to Alphabet*, London/New York.
- Haring, B.J.J. 2015. 'HalaḌam on an Ostrakon of the Early New Kingdom?', *Journal of Near Eastern Studies* 74, 189-196.
- Haubold, J. 2013. *Greece and Mesopotamia. Dialogues in literature*, Cambridge.
- Henkelman, W.F.M. 2006. 'The Birth of Gilgameš (Ael. NA XII.21). A case study in literary receptivity', in R. Rollinger en B. Truschnegg (eds), *Altertum und Mittelmeerraum. Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante. Festschrift für Peter W. Haider zum 60. Geburtstag*, Stuttgart, 807-856.

- Hobson, J. M. 2004. *The Eastern Origins of Western Civilization*, Cambridge.
- Janko, R. 2015. 'From Gabii and Gordion to Eretria and Methone. The rise of the Greek alphabet', *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 58.1, 1-32.
- Jeffery, L.H. en A.W. Johnston. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece. A study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries B.C.*, Oxford.
- Jong, I.J.F., de. 2009. 'Homerus en het Gilgames-epos. Een poëtische vergelijking', *Lampas* 42, 93-110.
- Kaufman, S.A. 1986. 'The Pitfalls of Typology', *Hebrew Union College Annual* 57, 1-14.
- Kirchhof, A. 1887. *Studien zur Geschichte des Griechischen Alphabets*, Berlijn.
- Lipíński, E. 1994. *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics II*, Leuven.
- Lull, V., R. Micó, C. Rihuete-Herrada en R. Risch. 2014. 'The La Bastida fortification. New light and new questions on Early Bronze Age societies in the western Mediterranean', *Antiquity* 88, 395-410.
- Marks, R. B. 2002. *The Origins of the Modern World. A global and ecological narrative*, New York.
- Millard, A. 2012. 'The Alphabet', in H. Gzella (ed.), *Languages from the World of the Bible*, Boston/Berlijn, 14-27.
- Naveh, J. 1973. 'Some Semitic Epigraphical Considerations on the Antiquity of the Greek Alphabet', *American Journal of Archaeology* 77, 1-8.
- Naveh, J. 1982. *Early History of the Alphabet. An introduction to West Semitic epigraphy and palaeography*, Jeruzalem/Leiden.
- Naveh, J. 1991. 'Semitic Epigraphy and the Antiquity of the Greek Alphabet', *Kadmos* 30, 143-152.
- Powell, B.B. 1991. *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge.
- Ruijgh, C.J. 1995. 'D'Homère aux origines proto-mycéniennes de la tradition épique. Analyse dialectologique du langue homérique, avec un excursus sur la création de l'alphabet grec', in J.P. Crie-laard (ed.), *Homeric Questions. Essays on philology, ancient history and archaeology, including papers of a conference organized by the Netherlands Institute at Athens (15 May 1993)*, Amsterdam, 1-96.
- Ruijgh, C.J. 1997. 'La date de la création de l'alphabet grec et celle de l'épopée homérique', *Bibliotheca Orientalis* 54, 533-603.
- Ruijgh, C.J. 1998a. 'Sur la date de la création de l'alphabet grec', *Mnemosyne* 51, 658-687.
- Ruijgh, C.J. 1998b. 'Waar en wanneer Homerus leefde', *Lampas* 31, 3-21.
- Said, E. 1978. *Orientalism*, New York.
- Teodorsson, S.-T. 2006. 'Eastern Literacy, Greek Alphabet, and Homer', *Mnemosyne* 59, 161-187.
- Threatte, L. 1996. 'The Greek Alphabet', in P.T. Daniels en W. Bright (eds), *The World's Writing Systems*, Oxford, 271-280.
- Tufnell, O., Ch. H. Inge en L. Harding. 1940. *Lachish (Tell ed Duweir). II, The Fosse Temple*, Londen/New York/Toronto.
- Ullman, B.L. 1934. 'How Old is the Greek Alphabet?', *American Journal of Archaeology* 38, 359-381.
- Waal, W. 2018. 'On the 'Phoenician Letters. The case for an early transmission of the Greek alphabet from an archaeological, epigraphic, and linguistic perspective', *Aegean Studies*, 83-125.
- Waal, W. (in druk). 'Mother or Sister? Rethinking the origins of the Greek alphabet and its relation to the other 'Western' alphabets', in P.M. Steele en P.J. Boyces (eds) *Understanding Relations Between Scripts. II, Early Alphabets*, Oxford.
- West, M. 1997. *The East Face of Helicon. West Asiatic elements in Greek poetry and myth*, Oxford.
- Young, R.S. 1955. Gordion: Preliminary Report 1953, *American Journal of Archaeology* 59, 1-18.
- Young, R.S. 1969. 'Old Phrygian Inscriptions from Gordion. Toward a history of the Phrygian alphabet', *Hesperia* 38, 252-296.

Inhoud

Lampas 52 (2019) 4

	Van de redactie	393
WILLEMIJN WAAL	Ouder dan je zou denken De leeftijd van het Griekse alfabet	395
CHARLES HUPPERTS	Klucht, satire en ernst De bijdrage van Aristophanes, als een van de eerste vijf redes in Plato's <i>Symposium</i>	416
GERARD BOTER	Een beetje onsterfelijk Diotima over Eros en onsterfelijkheid	437
FLORIS OVERDUIN	Drie broers en een schipbreukeling Intertekstuele variatie in Griekse epigrammenreeksen	453
IRIS DENIS	Een dramatische selectie De canonisering van Euripides' tragedies in het antieke onderwijs	473
BRAM VAN DER VELDEN	De latinisten Leopold, Leopold, Leopold en Leopold	485
SVEN BETJES	In Situ Online Coins of the Roman Empire (OCRE)	505